

HANNA JĘDRUSZCZAK

PŁACE REALNE W 1939 I W 1944 ROKU
(Próba porównania)*

W badaniach nad położeniem ekonomicznym ludności w Polsce Ludowej ważne miejsce zajmuje problem porównania poziomu płac po II wojnie światowej z poziomem, który występował w Polsce w okresie międzywojennym i w latach okupacji. Wprowadzenie w tym czasie systemu reglamentowanej aprowizacji, przekształcenia w strukturze zatrudnienia, przede wszystkim w zakresie udziału pracowników umysłowych i fizycznych, zwiększenie zmienności zatrudnienia, nowe przepisy regulujące płace, polityka zamrażania płac i cen na terenach włączonych do Niemiec, a obok tego procesy inflacyjne na obszarze b. Generalnej Guberni — wszystko to miało bezpośredni wpływ na pogorszenie ekonomicznych warunków życia w latach 1939—1944, z drugiej zaś strony zaważyło w dużej mierze na układzie stosunków, jaki w zakresie pracy i płacy wytwarzał się po zakończeniu działań wojennych. Dlatego też uwzględnienie w toku tych porównań poziomu płac w pięcioleciu 1939—1944 oraz w pierwszych miesiącach po wyzwoleniu jest zarówno atrakcyjne naukowo, jak i trudne do zrealizowania. O trudnościach tych świadczyć może fakt, że pierwsza poważniejsza próba porównania dochodów ludności pracującej w Polsce międzywojennej i w Polsce Ludowej pomija zarówno okres wojny, jak i pierwsze lata po II wojnie światowej¹. Trudności te spowodowane są przede wszystkim tym, iż statystyczna metoda porównań, która w takich badaniach winna być stosowana, wymaga posługiwania się materiałem spełniającym warunek jednorodności zarówno co do zakresu, jak i sposobu i kryteriów grupowania danych. Materiałów takich w zasadzie brak². Tymczasem trudno jest w badaniach nad położeniem ekonomicznym ludności zrezygnować z prób odpowiedzi na pewne podstawowe pytania, takie, które swym zasięgiem przekraczają obręb

* Pragnę w tym miejscu podziękować p. Tadeuszowi Szturm de Sztremowi za rady, których udzielił mi podczas przygotowania tego artykułu.

¹ M. Kalecki, *Porównanie dochodów robotników i pracowników umysłowych z okresem przedwojennym*. „Kultura i Społeczeństwo” 1964, z. 1.

² Np. dane gromadzone w Instytucie Gospodarstwa Narodowego o przepracowanych robotniko-godzinach i wypłatach robotniczych dla II półrocza 1944 r. i dla 1945 r. — były na tyle niekompletne, iż wstrzymano się od ich publikowania; por. W. Iwaszkiewicz, *Pieniężne zarobki godzinne robotników w przemyśle upaństwowionym*. Prace IGN 1947, nr 2.

jednego zakładu czy miasta, a które dotyczą przede wszystkim oceny zmian w poziomie płac realnych. Tym bardziej, że doświadczenie wskazuje, iż opracowanie jakiegoś zagadnienia z dziedziny społeczno-ekonomicznej w ujęciu opisowym nie zawsze dostarcza przesłanek, upoważniających do uogólnienia, którego konstrukcja musi być podejmowana często-kroć *ab ovo*, w sposób podporządkowany potrzebom systematyzacji i wewnętrznej logiki tego uogólnienia. Właśnie analiza statystyczna dokonywająca pomiarów zjawisk społecznych winna dostarczyć możliwie dokładnego, precyzyjnego, a zarazem przystępnego obrazu złożonych procesów. Zrozumienie ich w odniesieniu do historii niedawnych lat ma oczywiście znaczenie nie tylko naukowe, ale służyć może także działaczowi-praktykowi do poznania istoty zagadnienia, kierunku jego ewolucji³.

Dlatego też, dążąc do skompletowania możliwie porównywalnego materiału i uzyskania wstępnej odpowiedzi — niniejszy szkic, poprzez wymierzenie rozpatrywanych zjawisk, umożliwia uzyskanie, aczkolwiek fragmentarycznego, to przecież symptomatycznego obrazu zmian zachodzących w przeciętnych płacach robotniczych i ich sile nabywczej. Próba ta podjęta została w oparciu o materiał wprawdzie wycinkowy, obejmujący kilkadziesiąt przedsiębiorstw, ale z uwagi na jednorodność zakresu (dotyczy zawsze tych samych zakładów) i sposobu grupowania danych, mogący dobrze służyć porównaniom. Materiał ten to:

A. Odpowiedzi na ankietę, którą Resort Gospodarki Narodowej i Finansów PKWN przeprowadził wśród kierowników zakładów przemysłowych w październiku i listopadzie 1944 r.⁴ Ankietą ta dostarczyła elementów do charakterystyki zmian płac nominalnych.

B. Zebrane z różnych źródeł dane o cenach artykułów konsumpcyjnych. Dane te posłużyły do konstrukcji miernika kosztów utrzymania opartego o jednolitą metodę dla okresu 1938—1944.

PLACE NOMINALNE

Liczba zakładów, do których wystosowano ankietę, sposób doboru jej adresatów oraz cel przeprowadzenia ankiety nie są nam znane. Dysponujemy jedynie formularzem ankiety oraz odpowiedziami nadesłanymi przez zakłady produkcyjne.

Oto główne pytania ankiety: dane ogólne (charakter produkcji, techniczny i gospodarczy stan przedsiębiorstwa), warunki zatrudnienia, zapotrzebowanie na surowce i fabrykaty, możliwości uruchomienia zakładu. Każde z tych pytań zawierało szczegółowe podpunkty. Tabela I, w której przytaczamy część danych omawianej ankiety, obejmuje zestawienie odpowiedzi na pytania dotyczące stanu i warunków zatrudnienia. Są to dane o liczbie robotników i pracowników⁽¹⁾, a w tym liczbie kierowni-

³ Por. A. L. Bowley, *The nature and purpose of the measurement of social phenomena*. London 1923, s. 226; T. Pawłowski, *Wskaźniki w naukach społecznych*. „Przegląd Socjologiczny” 1963, t. XVII/2.

⁴ AAN, PKWN VII/3, VIII/9. Teczki te zawierają dane dotyczące 26 zakładów. W tab. 1 podany został usystematyzowany materiał dotyczący jedynie 22 zakładów, ponieważ 4 zakłady nadesłały odpowiedzi niepełne, dla naszego zestawienia nieprzydatne. Układ i stan materiału archiwalnego nasuwa wątpliwość, iż być może nie jest to pełny zbiór odpowiedzi na ankietę.

czego personelu inżynieryjno-technicznego⁽²⁾ oraz pracowników administracyjnych⁽³⁾, o płacach indywidualnych i sumie wypłat miesięcznych⁽⁴⁾. Punkty 1—4 winny podawać stan: a) do listopada 1939, b) podczas okupacji, c) obecnie (tj. wrzesień—październik 1944), jednakże nie wszystkie odpowiedzi na ankietę wypełniły odpowiednimi danymi wymienione rubryki kwestionariusza. Przedstawiony wyżej skróto schemat formularza ankiety oraz analiza odpowiedzi nadesłanych przez przedsiębiorstwo nasuwa pewne uwagi krytyczne, przede wszystkim co do sposobu formułowania pytań, kryły one bowiem dla osób wypełniających ankietę niebezpieczeństwo udzielania nieściśłych odpowiedzi. Brak jest wyraźnie oznaczonych dat, dla których należało podać informacje z okresu okupacji. W ślad za ogólnikowo sformułowanym pytaniem — apro wizacja reglamentowana i jej perspektywy w czasie okupacji i dziś — napłynęły niewiele mówiące, a bogate w przymiotniki i nie dające się usystematyzować odpowiedzi. Łącząc pytania o płace indywidualne i o sumę wypłat miesięcznych autorzy ankiety narazili się nie tylko na dowolność wyboru jednego z dwóch członów pytania przez odpowiadających, lecz również niesprecyzowany termin płaca indywidualna został w odpowiedziach potraktowany raz jako płaca przeciętna — to znów jako płace przyporządkowane określonym kategoriom zawodowym, bądź też jako płace minimalne i maksymalne. Zastrzeżenia te wypływają jednakże tylko z obowiązku zachowania wymogów naukowej ścisłości w wyzyskaniu i ocenie materiału źródłowego i nie powinny zaciemniać faktu, iż organizatorzy ankiety, działając w wyjątkowych warunkach, przyczynili się do zebrania materiału, dokumentującego stan płac w układzie i zakresie dziś bardzo trudnym, jeśli nie całkiem niemożliwym do odtworzenia. Zastrzeżenia te zostały sformułowane również i dlatego, by unocnić, iż dążność do wykorzystania w poniższym opracowaniu wszystkich odpowiedzi na ankietę oraz do zachowania porównywalności i jednorodności grupowania musiały się nieraz wykluczyć. Z tego powodu kilka odpowiedzi zostało pominiętych, a w kilku wypadkach posłużyliśmy się przeliczeniami dla uzyskania porównywalnych danych (metoda przeliczeń została wyjaśniona w notkach do tabeli 1).

Zawarte w odpowiedziach na ankietę dane dotyczące stanu zatrudnienia jedynie w odniesieniu do elektrowni mogły być podane z wyodrębnieniem pracowników fizycznych i umysłowych. Dla pozostałych przedsiębiorstw posłużyliśmy się liczbą ogólnego zatrudnienia, przede wszystkim dla utrzymania wzajemnego związku danych o zatrudnieniu i płacach, a także z uwagi na nie dość precyzyjnie wypełnione formularze.

Porównanie stanu zatrudnienia w okresie przedwojennym, w czasie okupacji i po wojnie w tych zakładach, które takich porównywalnych danych dostarczają (tj. z wyjątkiem zakładów o l. porz. 8, 9, 10, 16, 17 i 18) wykazuje, iż w czasie okupacji nastąpił tam pewien wzrost zatrudnienia. Z 873 pracowników zatrudnienie wzrosło do 1023, a w październiku 1944 r. wynosiło 921 osób. Jest rzeczą charakterystyczną, że ta tendencja wzrostu zaznaczyła się zarówno w zakładach małych, jak i większych, choć wysnuwanie z tego stwierdzenia dalej idących uogólnień byłoby ryzykowne, a to przede wszystkim dlatego, że zestawienie nasze obejmuje zakłady uruchomione najczęściej bezpośrednio po przejściu działań wojennych i nie dotknięte większymi zniszczeniami. Tak więc zatrudnienie na terenach tzw. Polski Lubelskiej zmniejszyło się bez

Tabela 1
Zatrudnienie i przeciętne płace w roku 1939 i 1944

Lp.	Nazwa zakładu adres	Wg stanu z 31 VIII 1939			Wg stanu z 31 VI 1944			Wg stanu z 31 X 1944			
		zatrudnie- nie	miesięczna suma wy- płat robot. w zł	przeciętne płace jedno- stkowe w zł	zatrudnie- nie	miesięczna suma wy- płat robot. w zł	przeciętne płace jedno- stkowe w zł	zatrudnie- nie	miesięczna suma wy- płat robot. w zł	przeciętne płace jedno- stkowe w zł	
1	Elektrownia m. Lublin	f u	69 51	12 977 13 355	188,0 261,8	90 60	21 305 18 929	236,7 315,4	88 64	21 200 30 300	240,9 473,4
2	Lubelskie zakłady elektr. „Lubzel”	f u	120 38	26 332 4 660	219,4 122,6	150 186	40 234 28 846	268,2 155,0	152 143	51 500 24 000	338,8 167,8
3	Elektrownia Łańcut	f o	76 5	10 960 480	288,4 120,0	87 6	30 530 59 376	350,0 217,4	78 221	24 000 48 000	307,6 217,1
4	Elektrownia Przeworsk	f u	4 9	1 015 1 495	203,0 166,1	6 12	1 320 3 210	220,0 267,5	6 6	1 500 2 734	250,0 455,6
5	Elektrownia Zamość	f o	12 15	1 580 2 270	131,6 151,3	12 15	4 990 5 990	415,8 399,3	13 16	4 234 1 700	352,8 665,3
6	Elektrownia Rzeszów	f u	3 50	690 7 340	230,0 146,2	3 115	1 000 22 930	333,3 199,3	3 102	8 520 45 770	655,3 448,7
7	Elektrownia w Siedlcach	f o	19 69	4 800 12 140	252,6 175,9	30 145	9 670 32 600	322,3 224,1	16 133	10 220 68 720	638,7 516,6
8	Elektrownia Stalowa Wola	f u	53 11	9 000 2 500	169,7 227,5	85 29	16 000 11 000	188,2 379,3	69 20	41 000 13 000	594,2 650,0
9	Elektrownia Białystok	f u	64 42	11 500 5 098 ^a	179,6 142,8	114 41	27 000 9 484 ^a	236,8 231,3	89 41	54 000 9 477 ^a	606,7 231,3
1-9	Elektrownie ogółem	f u o	268 ^a 127 ^b 353 ^c	42 035 33 320 69 357	156,8 262,3 196,4	535 ^a 215 ^b 709 ^c	104 875 73 019 168 410	196,0 339,6 237,5	462 ^a 202 ^b 623	151 467 ^a 94 684 ^b 236 674	327,8 468,7 379,9

10	Odlownia Metali i Warsztat Mechaniczny Rzeszów, Tannen- baum 8	o				8	1 600	200,0	8	3 000	375,0
11	Warszawska Odlownia Metali Pószlachetnych, Fabryka Me- talurgiczna w Gorzycach	f u	330 15			97			92		
12	Drukarnia A.J. Lublin	o	3	52 000	150,7	110	37 000	336,3	97	37 000	381,4
13	Drukarnia Estetyczna Lublin, ul. Kosciuszki	o	20	300	100,0	5	1 750	350,0	4	5 500	1375,0
14	Lubelskie Zakł. Graficzne A.S. Lublin, ul. Zamojska 12	o	42	4 900	245,0	8	2 300	275,0	16	28 000	1750,0
15	Elektrokopia F.M. Lublin	o	3	3 263 ^b	77,6	47	800	266,6	61	38 675	634,0
16	Drukarnia Państwowa Przemysł Drukarnia i Intrologatormia	o	6	1 200	126,6	3	3 600	300,0	3	1 350	450,0
17	Rady Powiatowej w Zamościu, ul. Akademicka 1	o	19		200	12			12	8 520	720,0
18	Drukarnia W.S. Janów Lubel- ski	o	c	c	c	3	4 500	112,5	33	16 000	484,8
19	Drukarnia Udziałowa FS Rze- szów	o	18			24	600	200,0	4	1 600	400,0
20	Drukarnia Ekspres	o				7	2 220	93,0	10	9 600	960,0
21	Drukarnia Wojew. Wydz. Pracy i Propagandy, Rzeszów, ul. Grunwaldzka	o				11	1 000	143,0	16	6 500	406,0
	Drukarnie ogółem ^c		74	10 043	135,7	75	3 800 ^d	345,0	11	9 200 ^e	836,0
22	Garbarnia Skór w Głogowie k. Rzeszowa ul. 11 Listopada	o	10	800	80,0	12	8 450 ^b	301,7 ^h	96	82 045	854,6
							1 600	133,3	9	4 000	444,4

Uwagi: f = pracownicy fizyczni; u = pracownicy umysłowi; o = pracownicy ogółem.

^a Sumę miesięcznych wypłat dla pracowników fizycznych obliczono na podstawie danych średnich plac dziennych i liczby zatrudnionych robotników kwalifikowanych i niekwalifikowa-
nych, zaś dla pracowników umysłowych na podstawie danych minimalnych i maksymalnych i maksymalnych plac miesięcznych.

^b Obliczono na podstawie danych minimalnych i maksymalnych plac miesięcznych.

^c Przedsiębiorstwo nie istniało.

^d Miesięczna suma wypłat obliczona na podstawie danych plac robotników kwalifikowanych i niekwalifikowanych przy założeniu stosunku robotników wykwalifikowanych do niewy-
kwalifikowanych jak 1:3 (tj. stosunek przyjęty na podstawie obliczeń przeprowadzonych dla drukarni objętych ankietą).

^e Z pominięciem poz. 8 i 9.

^f Z pominięciem poz. 7—9.

^g Z pominięciem poz. 17—21.

^h Z pominięciem poz. 14.

wątpienia w stopniu większym, aniżeli mogłoby to wynikać z przytoczonych wyżej liczb. Jednakże dane o zatrudnieniu są nam bardzo przydatne, charakteryzują bowiem z jednej strony liczebność naszej próbki reprezentacyjnej, z drugiej zaś służą nam jako niezbędny element w obliczeniu płac przeciętnych (tab. 1, kolumny 3A, 3B, 3C).

Dane tabeli 1 pozwalają na sformułowanie następujących wniosków:

1. Ogólne płace przeciętne, wyprowadzone dla branżowych grup przedsiębiorstw (elektrownie, fabryki metalowe i drukarnie) mogą służyć do scharakteryzowania dynamiki płac nominalnych w latach 1939—1944. Unaocznia to najlepiej tabela 2.

Tabela 2
Wskaźniki płac nominalnych

	Wg stanu z 31.VIII.1939	Wg stanu z 31.VI.1944	Wg stanu z 31.X.1944
Elektrownie f	100	125	203
u	100	129	179
o	100	121	193
Fabryki metalowe f	.	.	.
u	.	.	.
o	100	223	253
Drukarnie f	.	.	.
u	.	.	.
o	100	167	630

2. Kształtowanie się danych przytoczonych w tabeli 1 oraz 2 świadczy o wzroście rozpiętości płac w roku 1944 w porównaniu do roku 1939. W czasie okupacji rozpiętość ta nie była jeszcze tak rażąca, jak to miało miejsce w okresie października 1944 r., kiedy to kształtowała się ona jak 1 : 3,5⁵. Sytuacja ta wywołana była przez dwojakiego rodzaju przyczyny: a) Najniższe wskaźniki wzrostu płac nominalnych w przedsiębiorstwach objętych naszym badaniem posiadają elektrownie, będące zazwyczaj przedsiębiorstwami samorządowymi o tradycyjnie niskim poziomie płac; b) Na terenach wyzwolonych występował w dziedzinie płac (i nie tylko w tej dziedzinie) chaos, wynikający stąd, iż płace ustalane były swobodnie przez dwustronne porozumienia pracowników i pracodawców. Poziom płac kształtował się rozmaicie, przede wszystkim w zależności od wkładu

⁵ Podany tu stosunek rozpiętości płac nie jest przykładem najjaskrawszym, ponieważ oparty został o wskaźniki obliczone na podstawie danych ogólnych, wyrównujących zróżnicowany poziom płac jednostkowych. Tab. 1 dostarcza przykładów kształtowania się wyższych rozpiętości, w stosunku 1 : 10 (poz. 2 i 13). Warto tu może napomknąć, iż poszukiwanie prawidłowości w kształtowaniu się stosunków wymiennych na terenach nowo wyzwolonych, która swym zasięgiem obejmowałaby cały obszar Polski Lubelskiej jest chyba trudne, jeśli nie całkiem bezowocne. Ilustracją tej tezy może być fakt, iż podczas gdy w Warszawie na Saskiej Kępie i na Pradze, tj. na terenach zagrożonych, ludzie pracują za 150 zł dziennie, w Lublinie za rozładowanie samochodu ciężarowego, które trwało 2 godziny, zażądano 200 zł. „Rzeczpospolita” nr 108 z 21.X.1944.

przedsiębiorstwa w zbiorową aprowizację pracowników, a także od poziomu cen, których zróżnicowanie przestrzenne było w tym okresie bardzo duże. Dopiero w końcu października 1944 r. przystąpiono — początkowo na terenie Lublina, a następnie w innych miastach do ujednoczenia systemu płac poprzez wprowadzanie zbiorowych układów pracy⁶.

Tabela 3
Wskaźniki płac nominalnych pracowników fizycznych
i umysłowych Lublina w latach 1939 i 1944

Nazwa zakładu pracy	31.VIII.1939	31.VI.1944	31.X.1944
Elektrownia m. Lublin	100	122	154
Lubzel (Lubelskie Zakłady Elektryczne)	100	106	106
Drukarnia A.J. Lublin	100	350	1370
Drukarnia Estetyczna Lublin	100	112	714
Lubelskie Zakłady Graficzne	100	.	823
Elektrokopia	100	211	357
Wskaźnik przeciętny dla 6 zakładów ^a	100	180	587

^a Wskaźnik przeciętny obliczony jako średnia arytmetyczna wskaźników cząstkowych.

Fakt występowania dużej przestrzennej i międzyzakładowej rozpiętości płac skłania nas, by przy ocenie zmian ich siły nabywczej w wyjątkowym powojennym okresie posłużyć się nie tym pełnym materiałem, którym dysponujemy (tab. 1), ale dokonać wyboru przez ograniczenie zasięgu przedsiębiorstw uwzględnionych w dalszym toku niniejszego opracowania do terenu Lublina. Otrzymujemy w ten sposób wskaźniki płac nominalnych podane w tab. 3.

KOSZTY UTRZYMANIA

Brak opracowań statystycznych o cenach artykułów konsumpcyjnych na terenach wyzwolonych w II półroczu 1944⁷ r. skłonił nas do opracowania tabeli 4, podającej ceny 16 artykułów i usług w ostatnich miesiącach (nb. dla nieidentycznych dat) 1944 roku. Jest to jedyny materiał o cenach artykułów pierwszej potrzeby, który zdołaliśmy uzyskać w toku

⁶ Pierwszy taki układ został zawarty w Lublinie 22.X.1944 ze Związkiem Zawodowym Metalowców w oparciu o ustawę z 1937 r. o układach zbiorowych pracy. Przewidywał on stawki dla dwóch kategorii pracowników: I kategoria 400 zł na godz., II kategoria 350 zł za godz. Były to stawki niskie, umożliwiające osiągnięcie zarobku około 830 zł drogą stabilizacji płac, która była świadomie przyjętym założeniem polityki ekonomicznej — PKWN zmierzał do opanowania wyścigu cen. Kompensatę niskich zarobków stanowić miały przydziały kartkowe, wprowadzane na coraz szerszą skalę począwszy od października 1944. Por. „Rzeczpospolita” nr 34 i 86 z 26 i 28.X.1944.

⁷ Poszukiwania w Archiwum GUS, zmierzające do ustalenia cen artykułów pierwszej potrzeby, płacowych w obrocie wolnorynkowym na obszarze Polski Lubelskiej jesienią 1944 r. nie dały żadnych rezultatów. Informacje uzyskane o zasobach WAP w Lublinie wskazują, iż również i tam brak jest tego rodzaju danych (Por. także M. Stankowa, *Materiały do dziejów Lublina w WAP Lublinie*. „Rocz-

poszukiwań mających na celu skonstruowanie miernika zmian siły nabywczej zarobków w objętym naszym badaniem okresie.

Teraz zadaniem naszym jest z kolei ustalenie porównywalnych cen dla możliwie szerokiego „koszyka towarów” w roku 1939, 1943/44 i w 1944. Z uwagi na znaczną rozpiętość pomiędzy cenami tych samych artykułów w różnych rejonach Polski Lubelskiej (np. cena chleba we wschodnich powiatach woj. warszawskiego bez mała dwukrotnie przewyższa cenę chleba w Lublinie) oraz dla zachowania porównywalności kosztów utrzymania z tymi płacami nominalnymi, które ustaliliśmy wyżej dla Lublina — do terenu tego miasta ograniczamy dobór cen towarów. Zakres tego doboru jest przy tym ograniczony wąskim zasięgiem informacji o kształtowaniu się cen jesienią 1944 r.

Przytoczone liczby, charakteryzujące rozwój cen niektórych podstawowych w budżecie robotniczym artykułów konsumpcyjnych i usług wskazują, iż w okresie okupacji oraz bezpośrednio po przejściu przez tereny woj. lubelskiego działań wojennych następowala poważna zwyżka cen. Miała ona swe źródło przede wszystkim w czynnikach leżących po stronie towarowej, takich, jak ograniczenie podaży wolnorynkowej poprzez kontyngenty i zakupy wojskowe. Ponadto niewątpliwa — szczególnie w ostatniej fazie wojny — była również rola czynników psychologicznych, wywołujących ucieczkę od pieniądza, a co za tym idzie spadek jego wartości. Już w pierwszym roku wojny do jesieni 1940 r. nastąpił w Warszawie dziesięciokrotny wzrost cen artykułów powszechnego użytku w stosunku do poziomu przedwojennego⁸. Dalsze lata spotęgowały tę tendencję: przełom roku 1943 i 1944 przyniósł blisko siedemdziesięciokrotny wzrost średnich cen, a jesienią 1944 na terenach wyzwolonych stanowiły one nawet stokrotną poziomą przedwojenną (por. tab. 5).

Te wysokie wielokrotności wzrostu cen charakteryzują ogólny spadek siły nabywczej pieniądza i świadczą o ograniczeniu podaży towarów i pogorszeniu ekonomicznych warunków życia ludności. Jest to jednakże wstępna charakterystyka i przy ocenie zmian siły nabywczej płac, ich realnej wartości na tych wskaźnikach nie możemy poprzestać. Wydatki na zakupy towarów i usług czynione przez ludność posiadają typową względnie stałą strukturę. Zmiany tej struktury dokonują się przede wszystkim w zależności od zmian wysokości dochodu i — w warunkach spadku realnej wartości zarobków — ewoluują w kierunku wzrostu udziału wydatków na żywność w ogólnej sumie rozchodów. Ponadto przy daleko idącym zmniejszeniu realnej wartości zarobków następuje swoista ucieczka od zakupu towarów droższych (bądź tych, których cena wzrastała szybciej) choć wartościowszych odżywczo i kalorycznie, na rzecz towarów tańszych. Jak wykazały badania L. Landaua, zjawisko

nik Lubelski” t. IV, 1961). Systematyczne gromadzenie danych do statystyki cen detalicznych artykułów pierwszej potrzeby (85 artykułów) rozpoczęły poszczególne Zarządy Miejskie od stycznia 1945 i prowadziły je w oparciu o Rozporządzenie RM z dn. 17.I.1921 do lutego 1946, obejmując notowaniami 9 miast (Warszawa, Łódź, Częstochowa, Lublin, Białystok, Bielsk, Kraków, Rzeszów i Poznań). W następnym okresie zasady organizacji statystyki cen uległy pewnym modyfikacjom. Por. Pismo K. Romaniuka do GUS z 27 XII 1946. Archiwum GUS, Statystyka cen 79/12.

⁸ L. Landau, *Ruch cen w Warszawie od października 1939 do października 1940*. s. 123.

to było w czasie okupacji nader charakterystyczne i to zarówno dla budżetów domowych o wyższej i niższej zamożności.

Dlatego też ocena wartości realnej płac może być podjęta przede wszystkim w konfrontacji z kosztami utrzymania, przyjętymi oczywiście szacunkowo, ale w sposób uwzględniający ogólną prawidłowość w zmia-

Tabela 4
Ceny detaliczne artykułów konsumpcyjnych i usług
w II półroczu 1944

Nazwa artykułu	Jedn. miary	Miejsce	Cena w zł	Data	
Chleb pytlowy	1 kg	pow. Mińsk Maz., Sokółów Podl., Węgrów	40	16. VIII. 1944	a)
Pomidory	1 kg	„	30	2. IX. 1944	b)
Słonina	1 kg	„	350	„	b)
Mięso wołowe	1 kg	„	70	„	a)
Mąka	1 kg	Stalowa Wola	50	28. IX. 1944	c)
Chleb razowy żytni	1 kg	Lublin	25	26. X. 1944	d)
Masło	1 kg	Lublin	440	„	c)
Cebula	1 kg	Lublin	25	„	d)
Mleko	1 l	Lublin	24	17. X. 1944	e)
Zapałki	1 pud.	„	24	26. XI. 1944	f)
Mięso na kartki	1 kg	„	4,50	17. X. 1944	g)
Chleb na kartki	1 kg	„	0,75	1. IX. 1944	h)
Szklenie okien	1 m ²	„	27,50	1. XII. 1944	i)
Szycie ubrania konfek.	1 szt.	„	185—300	„	i)
Strzyżenie, golenie	1 usług	„	1,85	„	i)
Zelowanie obuwia	1 para	„ i woj.	19,80	21. X. 1944	j)
Gazeta	1 egz.	„	1,00	1. X. 1944	k)

Źródła: a) Sprawozdania inspektorów terenowych 1944, ARP II E; b) Ibidem, cena średnia; c) „Rzeczpospolita” nr 56 z 28.IX.1944; d) „Rzeczpospolita” nr 84 z 26.X.1944; cena wg Cennika Komisji Cennikowej — 380 zł, tylko b. nieliczne sklepy posiadają masło i sprzedają je po wyższej cenie; e) „Rzeczpospolita” nr 104 z 17.XI.1944; f) „Rzeczpospolita” nr 113 z 26.XI.1944; g) „Rzeczpospolita” nr 75 z 17.X.1944; h) „Rzeczpospolita” nr 31 z 2.IX.1944; i) „Rzeczpospolita” nr 118 z 1.XII.1944. Podano tu ceny usług wykonywanych na podstawie zleceń. Zlecenia takie były wydawane przez Wydział Przemysłowy Urzędu Wojewódzkiego w Lublinie dla posiadaczy kart żywnościowych I i II kategorii; j) „Rzeczpospolita” nr 79 z 21.X.1944. Cena przewidziana w umowie zawartej pomiędzy Resortem Gospodarki Narodowej i Finansów z jednej strony — a Izba Rzemieślnicza, Cechem Szewców, Zw. Zaw. Szewców i Radą Zw. Zaw. z drugiej — dla usług świadczonych pracownikom zakładów przemysłowych; k) „Rzeczpospolita” nr 59 z 1.X.1944.

nach wartości użytkowej i funkcjonalnej teoretycznego koszyka towarów. W naszym badaniu odbiciem tej prawidłowości jest m.in. przyjęcie wysokich norm spożycia chleba, niskich — tłuszczu (przy całkowitym pominięciu mięsa, spowodowanym brakiem danych w cenach) oraz ograniczenie wydatków na odzież i usługi do najniezbędniejszych pozycji.

Konstrukcja schematów kosztów utrzymania opierała się zazwyczaj o większą ilość artykułów i usług, aniżeli te, które udało się nam ująć

w tab. 5⁹. Stanowi to bowiem niezbędną przesłankę dla precyzji obliczeń, a więc i wiarygodności wyników. Były to jednak schematy budowane w oparciu o zorganizowaną i normalnie funkcjonującą statystykę cen w czasie pokoju. Badacze dążący do oceny zmian siły nabywczej pienią-

Tabela 5
Ceny artykułów konsumpcyjnych i usług w Lublinie
w latach 1939—1944 (w zł)

Nazwa artykułu	Jedn. miary	VII 1939	1943/44	IX—XII 1944
Chleb żytni razowy	1 kg	0,22 ^a	12.—	25.—
Mleko	1 l	0,17	15,65	24.—
Masło osełkowe	1 kg	2,37 ^b	245,00	440.—
Cebula	1 kg	0,11 ^c	5,21 ^d	25.—
Fryzjer — strzyżenie	1 usługa	1,00	2,20 ^d	11,85
Zelowanie obuwia	1 para	4,50	90,17 ^d	19,80
Gazeta	1 egz.	0,15	0,20	1,00
Wskaźniki				
Chleb żytni razowy	1		55	114
Mleko	1		92	141
Masło	1		103	185
Cebula	1		17	227
Fryzjer	1		2	2
Zelowanie obuwia	1		200	4
Gazeta	1		1	7

^a Cena chleba razowego obliczona na podstawie średniej o stosunku cen chleba żytniego i pytłowego w Lublinie w 1937 oraz ceny chleba pytłowego w Lublinie w lipcu 1939.

^b Cena masła osełkowego obliczona na podstawie średniego stosunku cen masła wyborowego i osełkowego w Lublinie w 1937 r. oraz ceny masła wyborowego w Lublinie w lipcu 1939 r.

^c Dla Warszawy.

^d X.1940.

Źródła: Por. tabl. 4 oraz „Wiadomości Statystyczne” (1939, nr 15; W. Jastrzębowski, *Gospodarka niemiecka w Polsce 1939—1944*. Warszawa 1946, s. 387; L. Landau, *Ruch cen w Warszawie od października 1939 do października 1941 r.* tab. IV. *Wybór pism*. Warszawa 1957; *Statystyka cen 1937*. Warszawa 1938 s. 35.

dza bądź płac w czasie wojny w kraju pozbawionym informacji statystycznej zmuszeni byli posługiwać się uproszczonymi schematami¹⁰. Gdy badania prowadzone były współcześnie w stosunku do aktualnych zjawisk i procesów społeczno-gospodarczych, istniała jeszcze możliwość ce-

⁹ Wskaźnik kosztów utrzymania obliczany przez GUS w latach 1924—1932 oparty był o ceny 33 artykułów i usług. Po zakończeniu badań nad budżetami domowymi w 1927 r. wyniki ankiety posłużyły do skonstruowania schematu uwzględniającego 38 artykułów i usług. Por. H. Jędruszczak, *Plące robotników przemysłowych w Polsce w latach 1924—1939*. Warszawa 1963, s. 79—81.

¹⁰ Por. T. Szturm de Sztrem, *Zagadnienie pracy wobec wojny*. Warszawa 1918. Tu autor dokonał porównania ceny kaszy jęczmiennej, kosztu utrzymania konia i płacy roboczej w latach 1914—1918, co dało interesujące wyniki: koszt utrzymania konia kształtował się korzystniej aniżeli siła nabywcza płacy mierzona ceną kaszy jęczmiennej; por. też tenże, *Walka o płace zarobkowe*. Warszawa 1922. Tu siła nabywcza płac została scharakteryzowana w oparciu o 4 artykuły żywnościowe.

lowego i szerszego doboru informacji czerpanej z notowań własnych lub zespołowych, tak np., jak to czynił L. Landau, badając zmiany cen w Warszawie w pierwszym roku okupacji. Badania nad zakończonymi, i to stosunkowo dawno, procesami gospodarczymi lat wojny, stają wobec konieczności dopasowania metod i technik naukowych do rozporządzanego i to z reguły — w interesującym nas zakresie statystyki społecznej — nader ubożego materiału źródłowego.

Wychodząc z założenia, iż mniejsze prawdopodobieństwo błędu towarzyszyć będzie nawet uproszczonym, lecz posługującym się naukowymi kryteriami metodom porównań aniżeli teom ferowanym w oparciu o intuicję bądź egzemplifikację, a także w przekonaniu, iż dalsze postępy badań wzbogacą i poprawią — jeśli tego zajdzie potrzeba — nasze ustalenia, podejmujemy próbę szacunku zmian kosztów utrzymania w Polsce w latach 1939—1944, wykorzystując ten materiał, który udało się zebrać (tab. 5).

Przyjęty w tym opracowaniu schemat kosztów utrzymania, który stanowić ma w naszym zamierzeniu miernik zmian siły nabywczej zarobków robotniczych, wykorzystuje te dane, a także wprowadza nowe elementy (tab. 6, schemat C). Reprezentuje on wszystkie ważniejsze grupy wydatków na żywność, mieszkanie, odzież i potrzeby kulturalne, z wyjątkiem wydatków na alkohol i tytoń oraz opał i oświetlenie. Stosunek kosztów poszczególnych grup towarów i usług (bądź pojedynczych towarów reprezentujących grupy) do ogólnych kosztów utrzymania został przyjęty na podstawie wag ustalonych w schemacie kosztów utrzymania w latach 1931—1938 z tą jednakże różnicą, że wydatki na alkohol i tytoń zostały połączone z wydatkami na żywność, a grupa: opał, i oświetlenie z grupą: pozostałe wydatki (por. tab. 6). Różnica pomiędzy tym schematem uproszczonym, a schematem przyjętym do obliczeń wskaźnika kosztów utrzymania przez GUS i IBKCiC w okresie międzywojennym polega przede wszystkim — jak już wspominaliśmy — na liczbie uwzględnionych pozycji wydatków oraz na wielkości norm przyjętych do obliczeń bezwzględnych kosztów.

Posiłkowanie się takim uproszczonym schematem do obliczenia szeregu liczb mających być surogatem wskaźnika kosztów utrzymania wydaje się możliwe i dopuszczalne z następujących względów: a) Uproszczony schemat obejmuje podstawowe z punktu widzenia fizjologicznego i społecznego składniki, warunkujące reprodukcję sił fizycznych i umysłowych człowieka. Znaczna współzależność w kształtowaniu się cen artykułów powszechnego użytku, występująca w warunkach handlu niereglamentowanego sprawia, iż za pośrednictwem tych podstawowych artykułów możemy ilustrować ogólny ruch kosztów utrzymania; b) Brak któregośkolwiek z artykułów powszechnego spożycia bądź nadmierny z punktu widzenia rozporządzalnych dochodów ludności wzrost ich ceny (np. mięso, tłuszcze zwierzęce), powoduje stale zjawisko substytucji. O kierunku tej substytucji była już mowa. Tu trzeba podnieść, iż fakt występowania substytucji jako obiektywnej prawidłowości w strukturze spożycia i wydatków ludności uzasadnia przyjęcie jej jako założenia przy tworzeniu wszystkich schematów kosztów utrzymania, które z natury rzeczy musiały obejmować mniejszą liczbę pozycji aniżeli faktyczne, dokonywane przez ludność wydatki.

Nasz uproszczony schemat, oparty o normy czterech artykułów ży-

Tabela 6

Porównanie przeciętnych norm spożycia i kosztów utrzymania według schematów typowych budżetów rodzinnych w latach 1932—1939 (A), we wrześniu 1940 (B) i według uproszczonego miernika w IV kwartale 1944 (C) (w skali miesięcznej na jednostkę konsumpcyjną)

Nazwa artykułu i grupy	Jednostka miary	Normy wg schematu budżetów			Koszt w zł normy C			Stosunek poszczególnych grup towarów bądź towarów reprezentantów do ogólnej sumy wydatków	
		A	B	C	VII 1939	1943/1944	IV kw. 1944	A	C
Zywność ogółem		12,5	12,1	36,3 ^a	84,95	900,73	1661,65	68,4	71,0
Chleb żytni razowy	kg	7,6	2,7	27,00 ^b	79,86	435,60	907,50		
Mleko	kg	0,15	0,14	0,14	4,59	422,55	648,00		
Masło	kg	—	1,59	1,59	0,33	34,30	61,60		
Cebula	—	—	—	—	0,17	8,28	44,75		
Alkohol i tytoń	—	—	—	—	—	—	—	2,6	—
Opał i oświetlenie	—	—	—	—	—	—	—	4,8	—
Mieszkanie	—	—	—	—	2,66	2,66	2,66	6,8	6,8
Komorne i świadczenia ^c	—	—	—	—	3,40	3,40	3,40		
Odzież i obuwanie	—	—	—	—	0,45	9,01	1,98	11,7	11,7
Zelówki	para	1	0,1	0,1	0,45	0,91	1,98		
Pozostałe wydatki	—	—	—	—	2,45	3,44	15,37		
Strzyżenie u fryzjera	1 usługa	0,4	0,2	0,2	0,20	0,44	0,37	5,7	10,5
Gazeta	egz.	—	15	15	2,25	3,00	15,0		
Ogółem wydatki								100,0	100,0

^a Trzykrotna norma schematu B. Ten wysoki współczynnik znajduje uzasadnienie w fakcie, że budżety wojenne to budżety przede wszystkim mączno-chlebowe. Przyjęcie jego w nowym schemacie podyktowane było koniecznością substytucji przez chleb odżywczej i kalorycznej wartości innych składników diety, których ceny nie zdołano ustalić.

^b Dziesięciokrotna norma schematu B. Przyjęcie tej normy dla mleka jako artykułu — substytutu tłuszczów o niższej cenowej elastyczności.

^c Obliczono średni koszt komornego w domach podległych i niepodlegających ustawie o ochronie lokatorów, według wskaźnika kosztów utrzymania grupa „mieszkanie” wynoszącego w III.1939 — 75% w stosunku do 1928 r., koszt mieszkajcy na jednostkę konsumpcyjną w schemacie A wynosił w 1927 r. 3,54 zł.

Źródła: Por. tab. 5 oraz Landau, *Ruch cen w Warszawie od października 1939 do października 1940*, Tab. 4 i C T. Szturm de Sztrem, *Nowa metoda obliczania wskaźnika kosztów utrzymania*, „Statystyka Cen” 1931, z. 4; *Maly Rocznik Statystyczny 1939*, s. 240.

Tabela 7
Wartość odżywcza i wartość cieplna norm uproszczonego schematu
spożycia (miesięcznie na jednostkę konsumpcyjną)

Artykuł	Normy schematu uproszczonego (C)	Wartość odżywcza w gramach			Wartość cieplna w cal.
		Białka	Tłuszcze	Węglowodany	
Chleb razowy	100 g ^a	4,9	1,5	49,6	231
	26,3 kg	1778	544	18 004	83 853
Mleko	100 g ^a	3,0	2,5	4,6	53
	27 l	81	67	124	1 431
Masło	100 g ^a	0,8	84,5	0,5	785
	0,14 kg	1	11,8	1	110
Cebula	100 g ^a	1,4	0,2	9,0	43
	1,59 kg	22	3	143	683
Ogółem miesięcznie	×	1882	732	18 272	83 077
Ogółem dziennie	×	63	24	609	2 769

^a Współczynniki wartości odżywczej i cieplnej pokarmów por. J. Rudowska-Koprowska, *Tablice wartości odżywczych produktów spożywczych*. Warszawa 1954.

Tabela 8
Charakterystyka ogólna norm spożycia

Wyszczególnienie	Wartość			
	Odżywcza		Ciepła	
	średniej normy dziennej na jednostkę konsumpcyjną			
	Białka	Tłuszcze	Węglowodany	w cal.
	w gramach			
Typowy budżet rodzin robotniczych w 1927	53	42	430	2379
Budżet bezrobotnych w 1932	37	23	315	1660
Szacunek konsumpcji w 1940 (L. Landau)	52	34	479	2528
Normy spożycia w formacjach wojskowych (1938)	96	50	636	3463
Normy uproszczonego schematu (C)	63	24	609	2769

Źródło: Tab. 7 oraz *Mały Rocznik Statystyczny 1939*, s. 283; Landau, *Ruch cen w Warszawie od października 1939 do października 1940*. Tab. E.

wnościowych, a przede wszystkim mleka i chleba, reprezentuje budżet, w którym wartość przyjętych norm spożycia (tab. 7) odpowiada całkowicie potrzebom organizmu dorosłego człowieka, wykonującego normalną pracę fizyczną, a także tradycyjnie ukształtowanym nawykom w dziedzinie biologicznej wartości pożywienia ludności naszego kraju. Świadczy o tym porównanie wartości odżywczej i ciepłej norm spożycia w przyjętym tu do obliczeń uproszczonym schemacie miernika kosztów utrzymania oraz w typowym budżecie rodzin robotniczych w 1927 r.; w szacunku konsumpcji pracowniczej w czasie okupacji (1940 r.) i w konsumpcji przewidzianej dla wojska (por. tab. 8).

Porównanie wartości odżywczej i ciepłej norm spożycia przyjętych w uproszczonym schemacie, mającym służyć jako miernik zmian w stopniu zaspokajania elementarnych potrzeb ludności pracującej w latach 1939—1944 z innymi normami, ustalonymi bądź to w drodze szacunków bądź jako wynik badań ankietowych wykazuje, iż normy naszego schematu pod względem wartości kalorycznej zbliżone są do norm spożycia w czasie okupacji, zaś pod względem wartości odżywczej do norm występujących w spożyciu robotników i bezrobotnych (tłuszcze) przed wojną. Porównanie to stanowi więc ważną przesłankę, uzasadniającą dopuszczalność i celowość przyjętego przez nas uproszczonego schematu-miernika.

Tak więc za podstawę dalszych obliczeń przyjęliśmy normy schematu C, podane w tab. 6. Obliczone tam koszty poszczególnych grup towarów (lub towarów reprezentantów) i usług pozwalają ustalić wskaźniki grupowe oraz wskaźnik ogólny kosztów utrzymania. Wyniki tych obliczeń ujęte są w tab. 9.

Tabela 9

Uproszczone wskaźniki kosztów utrzymania w latach 1939—1944

Grupa towarów lub usług	VII 1939	1943/1944	IV kwartał 1944
Żywność	1	10	19
Mieszkanie	1	1	1
Odzież i obuwie	1	20	4
pozostałe wydatki	1	1	6
Ogólny wskaźnik ^a	1	10	14

^a Wskaźnik ogólny obliczany jako średnia arytmetyczna ważona wskaźników grupowych według wag podanych w tab. 6 dla schematu C.

Stwierdzić należy, iż powyższe wskaźniki odbiegają dość znacznie od wskaźników cen zamieszczonych w tab. 5. Pamiętać jednak trzeba, iż te same ceny — uwidocznione w tab. 5 — służyły jako podstawa obliczeń kosztów utrzymania, a różnice wynikają z różnej proporcji udziału poszczególnych towarów w ogólnym koszyku. Kompresja ogólnych kosztów utrzymania w stosunku do wysokich wskaźników cen w latach 1939—1944 ma ponadto swoje źródło w stosunkowo nieznacznie podniesionych cenach odzieży i obuwia, oraz grupy: wydatki pozostałe, a także w przyjętym założeniu niezmienności kosztów komornego. Wszystko to

powoduje, iż skonstruowany tu uproszczony miernik kosztów utrzymania, mający służyć do oceny zmian siły nabywczej płac może dać wyniki, jakkolwiek jeszcze niedoskonałe, wymagające dalszej weryfikacji i uściślenia, to jednak dające w sposób zupełnie konkretny pojęcie o granicach zmian, jakim uległa realna wartość płac zarobkowych w latach okupacji i początków życia gospodarczego po wyzwoleniu.

A oto obliczenie wskaźnika realnej wartości płac stanowiące podsumowanie naszych badań.

Tabela 10

Wskaźnik płac nominalnych i kosztów utrzymania w Lublinie w latach 1939—1944

Nazwa wskaźnika	VII 1939	1943/1944	IV kwartał 1944
Wskaźnik zarobków nominalnych	100	180	587
Wskaźnik kosztów utrzymania	100	1000	1400
Wskaźnik płac realnych	100	18	42

Zródła: tab. 3 i 9.

W latach 1939—1944 płace realne podlegały dużemu spadkowi. Podczas okupacji siła nabywcza płac określona w stosunku do cen artykułów wolnorynkowych stanowiła około $\frac{1}{5}$ siły nabywczej z roku 1939. Okres po wyzwoleniu charakteryzowała pewna poprawa w stosunku do lat okupacji, wynikająca przede wszystkim z większego tempa wzrostu płac nominalnych. Płace realne stanowiły wówczas około $\frac{1}{2}$ płac przedwojennych. Analiza tego zjawiska nasuwa dwie uwagi: 1) Tak głęboki spadek płac realnych rodzi istotne zmiany w przeciętnym sposobie życia, w możliwościach zaspokajania szeregu podstawowych potrzeb życiowych. W stosunku do tak dalece zmniejszonych płac trudno posługiwać się terminem „spadek”, albowiem te zmniejszone płace stanowią nie tylko o ilościowo zmienionych warunkach bytu, ale powodują zmiany jakościowe, wyrażające się w przymusowej rezygnacji z zaspokojenia dotychczas realizowanych potrzeb. Rezygnacja ta obejmuje przede wszystkim takie pozycje wydatków, jak kosztowniejsze artykuły spożywcze, używki, odzież, utrzymanie mieszkania itp.; 2) Ocena siły nabywczej płac została dokonana w tym szkicu w oparciu o ceny artykułów wolnorynkowych. Rozmiary aprowizacji reglamentowanej w latach okupacji i w pierwszych miesiącach po wyzwoleniu nie stanowiły skutecznej przeciwwagi w redukcji płac realnych, jednakże wpływ zakupów towarów konsumpcyjnych nabywanych po cenach sztywnych winien być w dalszych badaniach uwzględniony. Temu problemowi pragnęlibyśmy poświęcić oddzielne studium.

Tu dokonaliśmy prób pomiarów jednego z aspektów kształtowania się powojennych stosunków społecznych, jakim jest stopa życiowa ludności pracującej i uzyskaliśmy wstępne opracowanie, mające rzucić światło na udział klasy robotniczej w ponoszeniu kosztów budowy i przebudowy kraju.